

Муниципалдыг бюджет нийти өөрөдлгө албан чери  
«Сайлыг ортумак нийти өөрөдлгө школы»

Сайгарып көргөн  
КМК-ның удуртукчузу

*Содунам* Содунам /  
ФААа

Протоколдун дугаары 1  
2023 чылдын август «30»

Чөпшээрээн  
Директорнун өөрөдлгө-  
кижизидлгө талазы-биле  
оралакчызы

*Самбуу Д.О.* Самбуу Д.О. /  
ФААа

2023 чылдын август «31»

«Бадаткап тур мен»  
Школаньн директору

*Болат А.А.* Болат А.А. /  
ФААа

Дужаалдын дугаары 70/1  
2023 чылдын август «31»



ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ОРТУМАК

НИЙТИ ӨӨРЕДИЛГЭ

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА  
(өөрөдлгө албан черлеринин 10 класстарга)

Сайлыг, 2023 ч.

## эртемниң Федералдыг ажилчын программазы

1. «Төрөөн (тыва) чогаал» эртеминге Федералдыг ажилчын программа («Төрөөн дыл болгаш төрөөн чогаал» эртемнер адыры) (улаштыр – тыва чогаал, тыва чогаал программазы) тыва дылын билир уругларга таарыштыр кылдынган, программада тайылбыр бижик, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ, программаны шиңгээткениниң түңнелдерин киирген.
2. Тайылбыр бижик кезээнде тыва чогаал эртемин өөредириниң ниити сорулгазын, өөредилге планында туружун, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ болгаш программаны шиңгээткениниң түңнелдерин киирген.
3. Өөредилгениң ужур-уткалыг кезээнде кол ниити өөредилгеде класс бүрүзүнге албан өөредирин сүмелээн чогаалдарның даңзызын тодараткан.
4. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаалды шиңгээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг, база тус-тус өөредилге чылының дургузунда шиңгээткени предметтиг түңнелдерни программада киирген.
5. Тайылбыр бижик.
  - 5.1. Программа башкыларга өөредилгениң адырында педагогиктиг болгаш методиктиг чаа угланыышкыннарын чугулалап, ажилчын программа тургузуп ажилдаарынга дуза көргүзөр сорулгалыг ажилдап кылдынган.
  - 5.2. Өөредилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, Россияның хөй националдыг чоннары-биле акы-дуңмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, бурунгаар сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдынган, эртемни дес-дараалаштыр өөредир принциптерже кичээнгейни углаан.

Тыва литератураның сайзырап болгаш тургустунуп келген төөгүзү – үнелиг шыгжамыр, үндезилекчи чогаалчыларның болгаш амгы үениң авторларының чогаадыкчы ажилчорудулгазын шинчилээри дээрге төөгүнү, ёзу-чаңчылдарны болгаш амыдыралды бүгү талалыг билип алырының онзагай аргазы, ол ышкаш кижини төрөөн чуртунга хумагалыг, чонунга хүндүткелдиг хамааты бооп өзөринге чугула эртем дээрзин уруглар шингээдир.

5.3. Тыва литератураны төөгү, ёзу-чаңчылдар-биле холбап өөрениринге, долгандыр амыдыралды эскерип, хамааты быжыг туруштуг кижини хевирлээринге таарымчалыг чогаалдарны Программаның ужур-уткалыг кезээнде киирген.

Тыва литература эртемниниң ужур-уткалыг кезээ проблема-темалыг кезектерге чардынган.

Кезек бүрүзү Тываның культурлуг амыдыралының хөгжүлдэтин, ёзу-чаңчылдарын, төөгүзүн, мөзү-шынар айтырыгларын көдүргөн чогаалдарын болгаш үзүндүлерин медреселдиг-биле билип алырынче кичээнгейни углаан.

Утка-шынары бир мөзүлөш болгаш бот-тускайлаң онзагай чогаалдарны сайгарып шингээдинге Россия болгаш Тыва төөгүзүнүн идеологтуг угланышкыннары-биле холбап өөрөдир байдалдарны чугулага алырын программада сүмелеп турар. Ол ышкаш орус, даштыкы болгаш Россия чоннарының литературазындан өөрениринге сүмелээн чогаалдарның дөмей болгаш ылгалдыг талаларын уруглар тып, деңнеп, шүүштүрүп сайгарар. Чогаал бүрүзүнде көдүргөн ниити чидиг айтырыгларны ханы сайгарып өөренири уругларның чогаал эртеминге билиин делгемчидер.

5.4. Программада дараазында ужур-уткалыг кезектер кирген: «Кижини - ниитилел - күрүне», «Кижини - бойдус - депшилге», «Орус литература тыва дылда», «Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда», «Россия чоннарының литературазы тыва дылда», «Литература теориязы».

5.5. Тыва чогаал эртемин өөредири дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: чогаал дугайында өөрөнгөн билиин улам делгемчидип, чоннуң төөгүзүн, амыдыралда ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскөн чогаалдарны сонuurгап номчуурунга, уран-чеченин амыдырал болгаш өске чогаалдар-биле холбап, деңнеп сайгарып, тайылбырлап билир, бот-тускайлаң номчуттунарынга ынак, бедик хамааты туруштуг кижини хевирлээри.

Тыва чогаал чоннуң сагыш-сеткил, мөзү-шынар болгаш ёзу-чаңчылар шыгжамыры, үне, ниитилел ужур-уткалыг барымдаа, бот-сайзыраарынга эргежок чугула эртем дээрзин уругларга эчизинге чедир угаадып кижизидери.

5.6. Тыва чогаалды өөрениринге сүмелеп турар ниити шактар саны – 68 шак: 10 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 11 класска - 34 шак (неделяда 1 шак).

6. 10-гу класска өөрөдилгениң ужур-утказы

6.1. Кириилде.

6.1.1. Тыва литература ХХ вектин эгезинде. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкини. Тыва литератураның үндөзилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдары.

6.1.2. Тыва литератураның үндөзилекчилериниң автобиографтыг чогаалдары. С.К. Тока «Араттың сөзү», С.А. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу».

6.1.3. М.Б. Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала» – бирги тыва роман.

6.1.4. И.У. Бадра «Арзылаң Күдерек» – роман-диалогия.

6.1.5. С. Пюрбүнүң аар-берге салым-чолу болгаш ооң поэзиязы.

6.1.6. Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш баштайгы чогаал

шинчилекчилери. Тыва чогаалдың сайзыраарына литературлук критиканың, орус болгаш делегей литератураларының салдары. Тыва чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы.

## 6.2. Кезек «Кижини - ниитилел - күрүне».

### 6.2.1. Салчак Калбакхөрекович Токаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

С.К. Токаның автобиографтыг трилогиязы «Араттың сөзү». Бирги ном. Эгелер: «Он сургуул», «Улуг ухар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн».

### 6.2.2. Степан Агбанович Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

С.С. Сарыг-оолдуң автобиографтыг тоожузу «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Тываның ниитилел-политиктиг амыдыралын уран чечен көргүскени. Бирги номдан эгелер: «Кижини чугаалажып таныжар, аът киштежип таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус». Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожасуурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

Шүлүктөр: «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш».

Шүлүглел «Алдын-кыс».

### 6.2.3. Сергей Бакизович Пюрбүнүң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнге», «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы».

Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында».

### 6.2.4. Бадра Үжүней оглу Иргиттин (Ү.И. Бадра) амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Роман «Арзылаң Күдерек».

6.2.5. Салим Сазыгович Сүрүн-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.

Роман «Тывалаар кускун».

6.2.6. Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.

Сонеттер. Роман «Чүгүрүк Сарала». Роман «Буян-Бадыргы».

6.3. Кезек «Кижиге - бойдус - депшилге».

6.3.1. Олег Карламович Саган-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы. Роман «Дөспөстөр».

6.3.2. Салчак Өдөкеевич Тамбаның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы. Шүлүктөр: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».

Тоожу «Амыргалаар».

6.3.3. Константин Чанзанович Тоюннуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.

Шүлүктөр: «Көгөрим», «Ыраажы кыс».

6.3.4. С.С. Сүрүн-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы. С.С. Сүрүн-оолдуң лирикасы.

Шүлүктөр: «Көк-көк даглар», «Ак».

Роман «Ногаан ортулук».

6.3.5. Юрий Шойдакович Кюнзегештин амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.

Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тоожу кижиге хоорайда», «Шүлүктөргөң дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары», «Шүлүкчүңнүң орнукушулу ыржым, шириин».

6.4. Кезек «Орус литература тыва дылда».

6.4.1. Тыва чогаалчыларның очулгазында А.С. Пушкин.

Шүлүктер: «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижиге». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б. Пюрбү).

6.4.2. Тыва чогаалчыларның очулгазында М.Ю. Лермонтов.

Шүлүктер: «Салгын хемези», «Төрээн чурт» (очул. С.А. Сарыг-оол), «Буруттар» (очул. М.Б. Кенин-Лопсан).

6.4.3. Т.Г. Шевченко. Шүлүк «Дүш», «Чагыг».

6.4.4. С.П. Щипачев Шүлүктер «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

6.5. Кезек «Россия чоннарының литературазы тыва дылда».

6.5.1. Чогаалчылар С.П. Щипачёвтуң, В.М. Кожевниковтуң С.П. Гудзенконуң,

А.А. Прокофьевтиң Тывага кээп чорааны.

6.5.2. Алтай поэзия. Ниити дыңнадыг. Владимир Ойинчинович Адаров. А.О. Адаровтуң алтай литератураның сайзыраарынга салдары. Шүлүк «Көшкүн чон».

6.5.3. Шор литература. Ниити дыңнадыг. Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек). Шүлүк «Ырлап тур мен».

6.5.4. Дагестан литература. Р.Г. Гамзатов. Шүлүк «Төрээн дыл» («Мээң Дагестаным» деп номдан).

6.5.5. Хакас литература. М.Н. Чебодаев. Чечен чугаа «Крепин».

6.6. Кезек «Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда».

6.6.1. Э Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай» (очул. А. Делгер-оолдуу).

6.7. Кезек «Литература теориязы».

6.7.1. Роман. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзыралы. Жанрларның хөй янзылыгы: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, социал-психологтуг, шүлүктээн роман.

6.7.2. Литературлуг угланыышкыннар: тыва литературада социалистиг реализм, реализм. 6.7.3. Тыва литературлуг критиканың сайзыралы. Тыва литературлуг критика, төрүттүнгени. Тыва литератураның бирги шинчилекчилери: Д.С. Куулар, М.А. Хадаханэ, А.К. Калзан болгаш өскелер-даа. Тыва литературлуг критиканың амгы үеде байдалы.

7. 11-ги класска өөрөдилгениң уjur-утказы.

7.1. Кирилде. Чогаалчы-үежилерниң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

К.Э.К. Кудажы, Е.Т. Танова, В.С. Серен-оол, А.А. Даржай, М.К. Өлчей-оол, М.Б. Доржу, М.Б. Көжелдей, Э.Д. Донгак, М.М. Дуюнгар, Ч.Б-К. Ирбижей, Ш.М. Суваң, А.Ү. Күжүгет, Н.Ш. Куулар, Э.Б. Мижит, О.К. Туң-оол, А.С. Бегзин-оол, Р.Д. Лудуп, М.Н. Ооржак болгаш өскелер-даа. Чогаалчы бүрүзүнүң бот-тускайлаң аяны.

Литературлуг бөлгүмнерниң тыва литератураның хөгжүлдезинге салдары.

7.2. Кезек «Кижиги - ниитилел - күрүне».

7.2.1. Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.

Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем» (шилиттинген эгелер). Комедия «Долуманың хуулгаазыны».

7.2.2. Екатерина Туктуг-ооловна Танованың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.

Тоожу «Дошкун чылдарның чазы» (шилиттинген эгелер).

7.2.3. Василий Бора-Хөөевич Монгуштуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.

Чечен чугаа «Каткы бажы каткан эвес». Чечен чугааның идея-тематиктиг угланыышкыннары.

7.2.4. Александр Александрович Даржайның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.  
Проза-шүлүк «Дазыл». Шүлүглел «Игил ызы». Трагедия «Четкер четкизи». Шүлүк «Хемнер бирде...».

7.2.5. Светлана Владимировна Козлованың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.  
Шүлүглел «Сыра».

7.2.6. Эдуард Люндупович Донгактың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.  
Роман «Эрги хонаштар».

7.2.7. Монгуш Борбак-оолович Көжелдейниң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.  
Тоожу «Төрээн чурттан ыракка».

7.2.8. Шомаадыр Дойлуевич Кууларның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.  
Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).

7.2.9. Михаил Монгушович Дуюнгарның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.  
Чечен чугаалар «Мөчек ирей», «Чалбак-Мыйыс».

7.2.10. Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.  
Шүлүктөр: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыы», «Философ».

7.3. Кезек «Кижиге - бойдус - депшилге»

7.3.1. Монгуш Баянович Доржунуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы. Шүлүктөр: «Ава сүдү», «Авамның ыры», «Вокзалга», «Авам чокта», «Тыва аъттар».

7.3.2. Владимир Седипович Серен-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.

Шүлүктөр: «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы». Төрөөн черин чаңчылчаан тыва уран чүүлдүн хевиринге алдаржыдып ырлааны.

Шүлүк «Мээң Тывам».

7.3.3. Антон Үержааның (А.Ү. Күжүгет) амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.

Шүлүктөр: «Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер».

7.3.4. Эдуард Байырович Мижиттиң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Шүлүктөрдө философчу угаап-боданыышкынның ханызы: «Шүлүктүн эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү», «Дугуй», «Аъттыг кижиге», «Кайда силер?», «Кыйгы». Трагедия «Иениң ынакшылы».

7.3.5. Игорь Иргитович Бадраның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».

7.3.6. Роман Дамдынович Лудуптун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүк «Хары черге боданыышкын».

7.3.7. Менги Нагаан-оолович Ооржактың чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Очулга ажылы. Тоожу Ч. Галсан «Дошкун чылдарның тоожузу».

7.3.8. Тываның херээжен чогаалчылары (ниити дыңнадыг). Херээжен чогаалчыларың тыва литератураның хөгжүлдизинге чогаадыкчы салдары. З.А. Намзырай, З.С. Байсалова, М.А. Хадаханэ, А.Х-О. Ховалыг, Э.Б. Цаллагова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгет болгаш өскелер-даа. Чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

7.4. Кезек «Орус литература тыва дылда».

7.4.1. С.А. Есенин. Шүлүк «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир» (очул. С.С. Сарыгоол).

7.4.2. М. Джалиль. Шүлүк «Өөрүшкүнүн сөөлгү ыры», «Хоругдаткан» (очул.

Ч.Ч. Куулар).

7.5. Кезек «Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда»

7.5.1. У. Шекспир Традегия «Ромео биле Джульетта» (шилиттинген эгелер). «Сонеттер» (очул. С.Б. Пүрбү).

7.5.2. Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чечен чугаа «Хара Хөл» (очул.

М.Н. Ооржак). 7.6. Кезек «Россия чоннарының литературазы тыва дылда»

7.6.1. Любовь Никитовна Арбачакова. Шүлүктер «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».

7.6.2. Иван Тимофеевич Кузнецовтуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Очерк «Тыва эки турачы кыстар».

7.6.3. Тываның орус дылдыг чогаалчылары (ниити билиг). Тыва төөгүзү ужур-уткалыг номнар: А.А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И.Г. Сафьяновтуң тыва дугайында очерктери болгаш чечен чугаалары.

Г.И. Принцева болгаш Э.Б. Цаллагованың лириказы.

7.6. Кезек «Литература теориязы».

7.6.1. Комедия.

7.7.2. Сатира болгаш юмор.

7.6.3. Символ.

7.6.4. Барымдаалыг тоожу.

8. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаал эртемниң программаның долу шингээткениниң даап бодап турар түңнелдери.

8.1. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаал эртемниң программаның долу шингээткениниң дараазында бот-тускайлаң түңнелдери илереттинер:

1) хамааты кижизидилге:

Россияның бедик үзел-бодал туруштуг, идепкейлиг болгаш харысалгалыг хамаатызы хевирлеттинер;

Конституция ёзугаар бодунуң эргелерин болгаш хүлээлгелерин медереп билир, хоойлу болгаш корум-чурумга хүндүткелдиг болур;

чечен чогаалда чураан амыдыралчы байдалдар-биле холбап, чоннуң ёзу-чаңчылында, кижиге ынак, демократчы болгаш өг-бүледе үнелиг чүүлдерни хүлээп билир; херекчок кыдыккы көрүштерге (экстремизм), хамаатыны алалай көөр (национализм) база өжээргек чорукка, социал ызыгуур, чүдүлге, сөөк-язы, национал демдектерге удур туруп билир;

ниитилелге хамаатыларның сонуургалдарын боттандырап сорулгалыг кады ажылдажылгага, школага, ол ышкаш уруглар болгаш элээдилер организацияларынга, удуртулга ажылынга киржиринге белен;

социал институттарның ажыл-чорудулгазынга дүүштүр харылзаалыг ажылдап билир; гуманитарлыг болгаш волонтер угланышкынныг ажылдарга идепкейлиг киржир; 2) патриотчу кижизидилге: хөй янзы аймак-чоннуг, чүдүлге-сүзүглелинге хүндүткелдиг болгаш Россия чуртунуң хамаатызы мен деп медереп билип турары, тыва дылга, чогаалга, бодунуң төрүттүнген чериниң, Россия Федерациязының төөгүзүн өөрениринге улуг сонуургалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле деңнеп өөренирин медереп билип турар;

Россия Федерациязының эртеминде, уран чүүлүнде, спорт, экономиктиг болгаш технологтуг сайзыралын, чоннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чедишкиннерин үнелиг кылдыр санап чоруур;

тыва литературада Россияның ыдыктарын: символдарны, төөгү болгаш бойдус шыгжамырларын, Россия чоннарының тураскаалдарын, ёзу-чаңчылдарын болгаш эртем, спорт, чаартылгалыг технологияларны, күш-ажылчы чедишкиннерни чырытканынга

кичээнгейлии; амыдыралчы чижектерге болгаш чогаал маадырларының овор-хевиринге кижизиттинген, Ада-чуртка бараан болурунга, ону камгалаарынга белен, бодал, туруш, мөзү-бүдүш талазы-биле бүзүрелдиг;

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези: чоннуң сагыш-сеткилинде үнелиг чүүлдерни медреселдиги-биле билип турар; чараш мөзү-шынарлыг чоруурун билири, кижиниң аажы-чаңынга хамаарышкан дүрүмнерин сагышырын билир;

чечен чогаал маадырларының овор-хевирлерин үлегерге ап, ук үлегерлерни сайгарып тура, тургустунган байдалдарны сагып, шиитпирни хүлээп билир;

келир үеде амыдыралында быжыг туруштуг болурунга бодунуң сорулгазын медресеп билир;

ада-иезинге база өг-бүлениң бүгү кежигүннеринге харысалгалы, Россия чоннарының ёзу-чаңчылдарынга, оон аңгыда чечен чогаалдарда чижектерге даянып, өг-бүле тударын, өг-бүле үнелерин медреселдиги-биле билип турар болгаш сагып билир; 4) эстетиктиг кижизидилге:

долгандыр делегейни, амыдыралды, эртем, техника сайзыралын, спорт, күш-ажыл, ниитилел харылзааларын хүлээп, үнелеп, сайгарып база херек кырында боттандырып билир; бодунуң болгаш өске чоннарның уран чүүлүнүң янзы-бүрү хевирлерин, ёзу-чаңчылдарын болгаш улусчу чогаадылгазын хүлээп, чогаалдың сагыш-сеткил хөлзедиптер дээштиин эскерип билир; чурттуң, делегейниң уран чүүлү, улустуң ёзу-чаңчылдары, аас чогаалы амы-хуу болгаш ниитилел ужур-уткалыг дээрзинге бүзүрелдиги;

уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазын шенеп кириштирер, оон иштинде тыва чогаалга ажилды күүседип тура, салым-чаянын бүгү талалыг илередиринче чүткүлдүү, уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге киржип, бодун өскелерге таныштырып билир;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези: кадык-чаагай болгаш айыыл чок чоруктуң дүрүмүн сагып амыдыраарыңга, бодунуң кадыкшылыңга харыысалгалыг чурттаарын билири;

мага-бодунуң кадыын быжыглаарынче чүткүлү, күш-культура кичээлдеринге бодун бүгү талалыг сайзырадып билири;

мага-бот болгаш угаанның кадык болурунга шаптараазынның хоралыг аажы-чаңнарга идепкейлии-биле удур туржуп, ооң иштинде чогаал маадырларының амыдыралын болгаш хөделиишкиннерин шүүштүрүп билири; б) күш-ажыл кижизидилгези: күш-ажылга белени, ус-шевер болгаш өске-даа ажилдарның үнезин бот-хуузунда илередип билири, күш-ажыл, ажилчын кижилер, чогаалда маадырларның мергежилинге даянып, келир үеде мергежилин медреселдии-биле шилип ап, сайгарып турар; бурунгаар технологтуг сайзырал болгаш социал угланыышкынның ажилдарга идепкейлиг киржиринге белени, кадык чурттаарын суртаалдаар эгелекчи, идепкейлии, бот-хуузунда эгелекчи саналдарны киирер; янзы-бүрү мергежилдерге сонуургалды, келир үеде шилиир профессиязыңга болгаш бодунуң амыдыралчы планың, ол ышкаш чогаал маадырларының хөделиишкиннерин үндезинге ап, боттандыраарынче чүткүлдүү;

өөредилгеге, билиг бедидип бот-өөрениринге база номчулганы шын шилилгелиг чорударыңга белени;

7) экологтуг кижизидилге:

бойдус камгалаарының айтырыгларыңга, ёзу-чаңчылдарга кижизиттингени, социалэкономиктиг ажил-чорудулганың долгандыр бойдуска болгаш ниитилелге чедирип турар салдарын билип турары, тыва литературада бойдус дугайында чидиг айтырыгны көдүргөн чогаалдарны медреселдии-биле билип турары;

бедик сайзыралдыг үеде долгандыр турар хүрээлелге хамаарыштыр бодунуң билиинге база чогаал маадырларының хөделиишкиннеринге дүүштүр, ажил-чорудулгазын планнап, херек кырында чорудуп билири;

долгандыр турар хүрээлелге хора чедирип турар боттуг барымдааларга удур, ол ышкаш чечен чогаалда көргүскөн болуушкуннарны сайгарып, төтчеглекчи чоруктарга удур идепкейлиг туржур; бойдуска хора чедирер байдалдарны баш бурунгаар оштап, оларны болдурбазын, доза туруптар аргаларны билир;

бойдус камгалалынга хамаарышкан арга-дуржулгазын, ол ышкаш чечен чогаалдан номчуп, билип алган билиин делгемчидер; 8) эртем үндезинниг угаап шингээдигни билири: сайзыраңгай үе, поликультурлуг делегейге, янзы-бүрү ёзу-чаңчылдар хүлээп сайгарар диалог азы ниитилел чергелиг дуржулгалар солчурунга эртемниң хөгжүлдезин өөренип, бодунуң туружун тып, быжыглаар салдарлыг делгем көрүүшкүннүг болуру уругларга хевирлеттинер; өөренип сайгарган болгаш бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга даянып, чугаа болгаш номчулга культуразын, кижилер аразында харылзааларны, долгандыр делегейни шингээдир арга дээрзин билир;

эртем ажылының үнелиин медеп билир, шинчилел болгаш төлевилел ажылдары болгаш литературлуг темаларга бот-хуузунда болгаш бөлүктөп ажылдаар.

8.2. Кол ниити өөредилге программанын, литературлуг билиглерни шингээдип, боттускайлаң түңнелдер чедип алган соонда, сеткил-сагыш байдалын шын тудуп өөренири уругларга хевирлеттинер:

сеткил-сагыжының көдүрлүп, хөлзөп турар байдалын эскерип, бодунуң иштики делегейиниң кайнаар сайзырап бар чыдарын бот-хуузунда миннип билир, бодунга бүзүрелдиг;

бот-башкарнып, бодунуң аажы-чаңын хайгаарап, тургустунган байдалдарга дүүштүр чүвени эндевели болгаш сагыш-сеткилин оожургадып билир;

сорулганы боттандырырынга, чедишкинни болгаш эки түннелди чедип алырынга бүзүрелдии, эки сеткилдии, чылдагаан тургузуп билири, идепкейлии, бодунуң харыкшинээнге дүүштүр өөредилгениң ажыл-чорудулгазын шын чорудуп билир; өскелерниң бодалы-биле каттыжып, сагыш-сеткилин үлежип, кады ажылдажылга үезинде деткижиб билир; өске кижилер-биле харылзаа тударынга, демнежиб ажылдаарынга, сонuurгал болгаш чөрүлдээлер шиитпирлээринге сайгарган чогаалдарындан чижектерни үндезинге ап, ниитилелдин дүрүмнерин билир.

8.3. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаалды шингээткен түннелинде угаап шингээдириниң, харылзажылга чорударының болгаш башкарылгалыг бүгү-талалыг кылдыныглары, демнежиб ажылдаарын күүседип билири уругларга хевирлеттинер.

8.3.1. Өөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар логиктиг боданыышкынның дараазында аргалары уругларга хевирлеттинер: чугула айтырыгны бот-хуузунда онзагайлап илередип чугаалаар, ону бүгү-талазы-биле ылавылап көөр; чогаал маадырларын деңнеп, чогаалдарның, сөзүглелдерниң онзагайларын тодарадып, литературлуг барымдааларны түңнеп сайгарарда, боттуг демдектер азы үндезиннерни тургузуп билир;

ажылдың сорулгазын, ону боттандырап көргүзүкчүлери болгаш үнелээр негелделери салып билир;

чогаалдарда болуушкуннарның дүрүм ёзугаар болурун болгаш чөрүлдээлерин илередир; сорулгага дүүштүр эдилге-чазалга киирери, даап манап турар түннелдерниң частынып азы дүгжүп болурун үнелеп билир;

номчукчу дуржулгазынга даянып, амыдыралчы айтырыгларны шиитпирлээринге чогаадыкчы хөделип билир.

8.3.2. Өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү-талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылын күүседип билиринге өөреникчилер хевирлеттинер: өөрөнгөн чогаалдарын сайгарар, литературлуг үндезиннерге даянып, шинчилел болгаш төлевилел ажылдарын бадыткалдыг чижектерни дилеп, үндезинге ап тургаш, шинчилел ажылын бот-хуузунда күүседир, ук ажылды ажыглаарын сайгарып билир;

тыва чогаалда билиинге дүүштүр ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин өөредилгениң аңгыаңгы байдалдарында күүседип, тайылбырлап, өскерттип билир;

эртем терминологиязын, амгы литературада өзек билиишкиннерни болгаш методтарны билир;

номчукчу дуржулгазынга даянып, өөредилге болгаш амыдырал байдалдарын дүүштүр хууда сорулгаларны салып билир;

болуушкуннуң чылдагаанын болгаш түннелин, сорулганы боттандыраарын болгаш күүседирин даап бодаар, бодунуң бодалдарын бадыткаар барымдааларны тывар үндезиннер болгаш үнелээр демдектерни тодарадыр;

сорулганың түннелдерин сайгарар, оларны үндезинниг болгаш шүгүмчүлекчи шын сайгарар, өскерилгелер болу берип болурун баш бурунгаар даап тодарадыр; тургустунган байдалга үнелелди бээр, шиңгээткени чаа арга-дуржулгага үнелеп берип билир; чечен чогаалдарны сайгарып өөрөнгөн билиглерин шиңгээдири болгаш амыдыралга ажыглаарын билир;

тус-тус эртемнерде билиин тыва чогаал эртеми-биле демнештирип билир;

берге айтырыгны шиитпирлээринге чаа бодал, онзагай аргаларны саналдап билир, ажылдың таарымчалыг аргаларын саналдап билир.

8.3.3. Өөредилгениң угаап шиңгээдир бүгү-талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар медээлер-биле ажылдап билир арга-шинек уругларга хевирлеттинер:

Өөрөнгөн темага хамаарыштыр медээ чыып алырының аргаларын билир, аңгы-аңгы үндезиннеринден чугула медээни дилеп-тыварын, сайгарарын, чаңгыс аайлаарын болгаш тайылбырлаарын бот-тускайлаң күүседир;

чогаал теориязынга хамаарыштыр янзы-бүрү хевирлер, жанрлар дугайын дыннакчыларга таныштырып, өөрениринге таарымчалыг арганы шилип, сөзүглел тургузузарын билир; чогаалдан болгаш өске үндезиннерден алдынган медээлерниң шынныын, хоойлу-дүрүмге дүүшкээн, ээлдек-эвилең аажы-чаңныг болур өй-чижээнге дүгжүрүн үнелеп билир; угаан ажылы, харылзаа тудар болгаш ажыл-чорудулганы мөөңнээр сорулгаларны боттандырада, медээ болгаш харылзаажылга технологияларының аргаларынга медээлел болгаш харылзаажылганың айыыл чок дүрүмнерин сагып билир;

медээ болгаш харылзаажылганың айыыл чок дүрүмнериниң бодунга хамааржып турарын билир.

8.3.4. Өөрөдилгениң харылзаажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныгларынга хамааржыр кижилер-биле харыылзаа тудуп, чугаалажып билири уругларга хевирлеттинер:

Кичээлдерге болгаш амыдыралдың бүгү байдалдарында кижилер-биле шын харылзаа тударын билир; им-демдек, айтып көргүзер арга-биле харылзаажырын ажыглап, социал им-демдектерниң утказын билир, чөрүлдээлиг байдалдар тургустунуп болур чылдагааннырны билип, чавырылдырарын медреселдии-биле билир;

чугаалажылганың янзы-бүрү аргаларын, удур-дедир билчииникини тургузуп шыдаар; чогаал сайгарылгазының үезинде, барымдааларга даянып диалог чугааны боттандыра, бодалын, туружун бадыткап, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап, чугааның утказын делгем, тодаргай илередип билир.

8.3.5. Өөрөдилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип

турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

угаап шингээдир ажылдарны бот-тускайлаң күүседип билир, берге айтырыгларны илередип шыдаар, бодунуң өөредилге ажыл-чорудулгазынга хууда сорулгаларын, ооң иштинде чечен чогаалды өөренирин билир, амыдыралчы байдалдарга дүүштүр чугааны таарыштыр илередир;

ажылды таарыштыр күүседир билиинге, аргаларыга болгаш ажылдың чугулазын тодарадып шыдаар, чогаалды шингээдин бот-тускайлаң планнап билир; номчуттунар арга-дуржулгазынга даянып, тыва чогаал эртеминге сонuurгалын делгемчидер;

шын шилилгелиг номчулганы медреселдиг-биле билир, ону бадыткап шыдаар, шилилгениң түннели дээш харысалганы алыр;

чогаал эртеминге шингээткен билиглеринге даянып, таарыштыр ажылдаар аргадуржулгазын үнелеп билир;

аңгы-аңгы эртемнерге, ооң иштинде тыва чогаалга, шингээткен билиин хөйге тодаргай таныштырарыга сонuurгалдыг, өөредилгеге болгаш культурага хамаарышкан билииниң деңгелин бедик тудуп билир.

8.3.6. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодун хайгааранып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер: тургустунуп келген чаа байдалдарны хайгаарап, ажылынга эдилге-чазалганы киирер, түннелдерниң сорулгага дүгжүп турарын үнелээр;

бот-үнелел дээрге ажылының уг-шиин тодарадып, угаап шингээдир үндезинин, түннелин медресеп билири дээрзин билир;

тургустунган байдалга дүүштүр үнелел, шын шиитпир шилиир таварылгада, ажылынга бот-үнелел аргаларын ажыглаар; тургустунуп болгу дег частырыгны шын үнелээр, оларны болдурбазы-биле үезинде шиитпир хүлээп билир.

8.3.7. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодун болгаш өскелерни хүлээп ап ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

бодунуң четпестерин болгаш эки талаларын эскерип, билип турар;

өөредилге үезинде ажыл-чорудулгазын, ооң иштинде чогаалды номчуп, ында маадырларның овор-хевирин болгаш чидиг айтырыгларны сайгарып тура, чылдагааннарны кичээнгейге ап, бодунуң болгаш өскелерниң бадыткалдыг түңнөп турарын хүлээп билир;

литературлуг темаларга хамаарышкан маргылдаалыг чугаа үезинде, боду болгаш өскелер частырыгны кылып болурун угаап билир;

чогаал теориязынга шингээткен билиинге даянып, өске кижиниң көрүжүн, туружун барымдаалап, амыдыралда айтырыгларны сайгарар арга-шинээн хөгжүдөр.

8.3.8. Кады ажылдажылганың дараазында билиглери уругларга хевирлеттинер:

бөлүккө азы бот-тускайлаң ажылдаарын билир, ажыглап турар;

коллективтиң ниити сонуургалынга болгаш кежигүн бүрүзүнүң бот-тускайлаң аргашинээнге дүүштүр кады ажылдаарының угланышкыннарын болгаш аргаларын шилип билир; кады ажылдаарының сорулгаларын хүлээп, организаптап, сорулганы чедип алып ажылдарны баш бурунгаар тургузуп билир; план ёзугаар ажылдаарын, киржикчилер-биле сүмележип ажылдарны хуваажыр, кады ажылдаанының түңнелдерин сайгарып билир; бөлүктүн ажылын үнелээр, түңнелдерни барымдааларга дүүштүр бодунуң болгаш бөлүктө киржикчи бүрүзүнүң киржилгезиниң шынарын чөптүг үндүрүп билир;

чаа төлевилелдерни, ооң иштинде литературлуг төлевилелдерни тургузар, идея болгаш угшииниң онзагайын, херек кырында ажыглааарын чедингир саналдап билир; тыва чогаал эртеминге төлевилелди күүседип, шын, виртуалдыг болгаш интеграция байдалынга демнежип тура, ажылды дүүштүрүп, харылзаштырып билир; идепкейжи, чогаадыкчы болгаш сагынгыр-тывынгыр ажылдаар.

#### 8.4. Төрээн (тыва) чогаалды өөрөнгениниң предметтиг түңнелдери.

10-гу классты доозуп тура, уруглар дараазында билиглерни шиңгээдип алып: өөрөнгө чогаалдарда өзек чидиг айтырыгларны бижиттинген үезин барымдаалап, сайгарып турар;

өөрөнгө чогаалдарының литературлуг угланышкынарны тодарадып, оларның имдемдектерин ылгап билири;

мөзү-шынар айтырыын сайгарар, үезин тодарадыр, амгы үе-биле холбаалыын сайгарып, бодалын илередип билир;

чаңгыс үе-чадада бижиттинген чогаалдарны деңнеп, ылгап, уран чечен, критиктиг болгаш эртем тайылбырлыг шүүштүрүп билир;

чогаал эртеминге шиңгээткен дүрүмнерге билиин херек кырында ажыглап билир;

сөзүглел, чечен чогаал номчукчуга, үежизинге болгаш келир салгакчыга авторнуң кыйгыры дээрзин хүлээп билир;

номчулганы чугулалап, бот-тускайлаң номчуур чогаалдарын шилиир чылдагааннарын тодарадып билир; чогаал маадырларынга деңнелгелиг характеристиканы тургузуп билир, берге айтырыгга бадыткалдыг харыыны берип, тайылбырлаар, боду сөзүглел чогаадып билир; чогаалга хамаарышкан чурукка болгаш кино-чурукка үнелел берип билир;

номчаан чогаалдарыга болгаш янзы-бүрү жанрларда бижиттинген чогаалдарга рецензия, үнелел бижип билир;

орус, делегей болгаш Россия чоннарының чогаалдарының очулгаларыга үнелел, дыңнадыг кылып; төлевилел-шинчилел ажылын өөрөнгө чогаалдарыга, сайгарылгалыг ажылдарга, тускай шинчилелдерге даянып кылып билир.

## 8.5. Тыва чогаалды өөренигинин предметтиг түңнелдери.

11-ги классты доозуп тура, уруглар дараазында билиглерни шиңгээдип алыр:

кижиниң делегей көрүүшкүннүң хевирлеттинеринге тыва литератураның салдарын билир; литературлуг агымнар болгаш чогаалчының бот-тускайлаң онзагай аяны, чечен чогаалбиле оларның харылзаалыын чергелештир сайгарып чорудуп билир;

тыва литератураның үндезилекчилерин, амгы үениң чогаалчыларын, оларның билдингир чогаалдарының аттарын билир, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында төөгүлүг болгаш уран чечен ужур-уткалыг барымдааларны, маадырларының «мөңге овор-хевирин» азы ниитилешкек овор-хевирлерни тодарадып билир;

сөзүглелге, чогаалга төөгү-культура ужур-уткалыг тайылбырны кылып билир; чечен чогаалды тус-тус эртемнер-биле: төөгү, химия, биология, география болгаш өскедаа эртемнер-биле холбаалыг сайгарып билир;

роман, тоожу, шии азы шүлүк чогаалдарының уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаалыын (театр, видео болгаш аудио бижилге, чурук каасталгазы) тайылбырлап билир; библиографтыг айтылга, библиотекада каталог, справочниктер, энциклопедиялар, словарьлар, тускай литература-биле ажылдап билир; амгы тыва литература дугайында медээни кандыг-бир үндезиннерден, ооң иштинде Интернет четкизинден, чыып болгаш таныштырып билир;

тыва, орус болгаш делегей литературазындан, оон аңгыда Россия чоннарының литературазындан «мөңге» темаларны болгаш чидиг айтырыгларны көдүрген чогаалдырны билир, деңнелгелиг сайгарылганы кылып билир.

10 класс – 68 ш.

Эгениң ады	Программаның утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
<b>Кирилде</b>	Тыва литература XX вектиң эгезинде. Тыва литератураның үндезилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдары.	1	XX вектиң эгезинде тыва литератураның төөгүлүг онзагай талаларының дугайында беседа. Тыва литератураның үндезилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдарында мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкиннери, келир үеже сорулгалар салыры.
<b>«Кижиниң - ниитилел - күрүне»</b>	С.К. Токаның чогаадыкчы ажилчорудулгазы. С.К. Тока «Араттың сөзү».	5	Салчак Калбаххорекевич Токаның чогаадыкчы ажилчорудулгазының кол-кол арыннары-биле таныжылга. Авторнуң ботнамдар болгаш чогаадыкчы ажылының “Араттың сөзү” деп трилогиясында илерээни. Тоожукчу маадырның омур-хевиринге даянып, бурунгаар чаа амыдыралче базымнарын чураанын сайгарары. Трилогияда төөгүлүг үе, идеялиг утка. Уран-чечен девискээр. Дылының онзагайы.
	С.А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажилчорудулгазы. С.С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Шүлүктөр: «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш».	9	С.А. Сарыг-оолдуң проза, шии, шүлүк чогаалына кириген үлүгхуузу. «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романда Тываның төөгүзү. Тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарын, делегей көрүүшкүнүн чогаалдың тема, идеясын дамчыштыр чончу дыл-биле авторнуң ажитканы. Чогаалды сайгарарына, шинчилээринге бот-тускайлаң, бөлүктөп
	Шүлүглел «Алдын-кыс».		болгаш шинчилээр ажилдарын чорудары. Кол маадырның омур-хевирин чечен сөстүң күжү-биле көргүскени. С.Тока биле С. Сарыг-оолдуң бот-намдарлыг чогаалдарының деңнелгелиг сайгарылгазы. С.А. Сарыг-оолдуң шүлүктериниң идея-тематиказы, тургузуу, утказы, уран-чечени. «Алдын-кыс» деп шүлүглелдиң бижиттинген төөгүзү, тургузуу, омур-

			хевирлер.
<b>«Литература теориязы»</b>	Литературлуг угланыышкыннар: тыва литературада социалистиг реализм, реализм.	1	Литературлуг угланыышкыннар: тыва литературада социалистиг реализм болгаш реализмниң ылгавырлыг, дөмейлешкек талалары. Литературлуг угланыышкыннарның сайзарып келген төөгүзү, ужурутказы, кол-кол демдектери. Чечен чогаалдан чижектер-биле бадыткаар..
<b>«Кижиниитилел - күрүне»</b>	С.Б. Пюрбүнүң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнгө», «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». С.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында».	6	С.Б. Пюрбүнүң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Авторнун шүлүктөриниң тематиказы, тургузуу, идеялиг утказы, омур-хевирлерниң болгаш дылының бот-тускайлаң уран-чечени. «Үем болгаш үе-чергем дугайында» деп шүлүглелдин төөгүлүг үндезиннери, идеялиг утказы, уран-чечени, кижизидикчи салдары. Маадырларының аттарының символиктиг умур-утказы. Тыва литератураның төөгүзүндө шүлүглелдин Күрүне шаңналынга төлептиг болганы.
<b>«Кижиниитилел - депшилге»</b>	О.К. Саган-оолдун чогаадыкчы ажилчорудулгазы. Роман «Дөспөстөр».	4	О.К. Саган-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазының дугайында допчулал. Тыва роман жанрынга кириген үлүг-хуузу. Романда Тывага хой ажил-агыйын хөгжүдериниң талазы-биле эртемге үндөзилээн чидиг маргылдаалыг айтырыгларны көргүскени. Чогаалда омур-хевирлер, уран-чечен дылы. Бөгүнгү Тывада мал ажилының сайзыралы.

<p><b>«Кижиниитилел - күүрүне»</b></p>	<p>Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) чогаадыкчы ажилчорудулгазы. Роман «Арзылаң Күдерек».</p>	<p>2</p>	<p>Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) чогаадыкчы ажилчорудулгазында онзагай арыннар. «Арзылаң Күдерек» ийи номунг төөгүлүг роман. Чогаалда</p>
			<p>идеяларнын ханызы, чечен болуушкуннарнын делгеми. Тыва мөге Күдеректин чонунуң алдар-адын, чаңчылдарын, сүлде-сүзүүн, мерген угаанын чурт иштинге-даа, чурттан дашкаар-даа камгалап чорааны. Тыва, моол, алтай, казах, хакас, орус мөгелер аразында найырал. Салгалдар, төрөл аймак аразында харылзааларны чедимчелиг көргүскени.</p> <p>«Арзылаң Күдерек» деп романда окур-хевирлер, дылынын уранчечени. Аныяк өскөнниң кадык чаагай амыдыраарына национал бот-медерелин хевирлээринге кижизидикчи салдары.</p> <p>Чогаадыкчы ажилдар күүседире: «Мээң суурумдан (кожуунумдан, хоорайымдан) үнген мөгелер»; «Мөге кижиниң хүн чуруму»; «Мөге кижиниң бодун ниитилелге шын, чараш алдынары»...</p>
<p><b>«Кижини бойдус - депшилге»</b></p>	<p>С.Ө. Тамбаның чогаадыкчы ажилчорудулгазы. С.Ө. Тамба «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». Тоожу «Амыргалаар».</p>	<p>3</p>	<p>С.Ө. Тамбаның тыва литературага кириген үлүү, чогаадыкчы ажилчорудулгазының үндезиннере. Шүлүктөриниң идея-тематиказының делгеми. Мөзү-шынар темазын ажитканы. «Мээң байым» деп шүлүүнүң бижиттингениниң онзагайы, кижизидикчи укур-утказы. «Сөзүм утпа» деп шүлүктүң ыры апарганы.</p> <p>«Амыргалаар» деп тоожунуң тыва литературада туружу. Тоожуда кижини биле бойдус темазы. Окур-хевирлерниң бот-тускайлаңын, сюжеттиг шугумунуң онзагайын бөлүктөп сайгарары.</p>

	К.Ч. Тоюннун чогаадыкчы ажылчорудулгазы. Шүлүктөр: «Көгөрүм», «Ыраажы кыс».	3	К.Ч. Тоюннун тыва литературанын хөгжүлдесинге киирген үлүү, чогаадыкчы ажил-чорудулгазынын үндесиннери. Шүлүктөрүндө төрөөн чер, ынакшыл, кижин болгаш бойдус, улусчу чаңчылдарны көргүскени. «Ыраажы кыс» деп шүлүктүн темазы, лириктиг маадырнын херээжен кижиге чылыг, чымчак хамаарылгазы, психологтуг деталь дузазы-биле маадырнын иштики делегейин ажытканы.
<b>«Орус литература тыва дылда»</b>	Тыва чогаалчыларнын очулгазында А.С. Пушкин. А.Пушкин «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижин». Роман «Евгений	3	Тыва литературада А.С. Пушкиннин чогаалдары. Шүлүктөр: «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижин», роман «Евгений Онегин». Чогаалдар-биле бөлүктөп таныжары: чогаалдарнын тема болгаш идеязы, омур-хевирлеринин онзагайы,
	Онегин».		тургузуу, уран-чечени. С. Б. Пюрбюнүн очулгазынын боттускайлаңы.
	Тыва чогаалчыларнын очулгазында М.Ю. Лермонтов. М.Ю. Лермонтов «Салгын хемези», «Булуттар», «Төрөөн чурт».	1	Тыва литературада М.Ю. Лермонтовтун чогаалдары. Шүлүктөр: «Салгын хемези», «Булуттар», «Төрөөн чурт». Очулгаларнын дээшти. Лириктиг шүлүктөрнин бижиттинген онзагайларын тодарадыр.
<b>«Кижин - бойдус - депшилге»</b>	С.С. Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажылчорудулгазы. С.С. Сюрюн- оолдун лириказы. Шүлүктөр: «Көк-көк даглар», «Ак». Роман «Ногаан ортулук».	1	С.С. Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Төрөөн черчурт, ынакшыл лириказы. «Ногаан ортулук» деп романнын тема, идеязы, композициязы. Романда көдүрттүнген чидиг айтырыг. Чогаалда, бойдус чурумалынын кол бодалын илередиринге салдары. Аныктар дугайында бодал, аңаа хамаарыштыр тоожукчу маадырнын туружу. Чогаалдын дылынын онзагайы, уран-чечен аргаларнын ажыглалы.

<p><b>«Кижиги - ниитилел - күрүне»</b></p>			<p>«Тывалаар кускун» - С.С. Сюрюн-оолдун сөөлгү романы. Романның идеялиг пафозун авторнуң илереткени. Үениң айы-биле кижилерниң угаан-медерелинде өскерлишкенин тыва улустун езу-чаңчылдарына даянып чураны. Кол мадырның аажы-чаңын, тура-соруун көргүскени. Чогаалда бойдус камгалалының темазын болгаш чүдүлгө-сүглелдерин чырытканы. Чогаалдың композициязының хөй адырлыгы, сюжеттиг шугумунун онзагайы, уран-чечен дылы. Чогаалга хамаарыштыр литература-критиктиг ажилдар-биле таныжылга.</p>
	<p>М.Б. Кенин- Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Сонеттер. Роман «Чүгүрүк Сарала».</p>	<p>5</p>	<p>М.Б. Кенин- Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазының хөй талалыгы. Тыва литературада ийиги салгалдың чогаалчыларының аразындан ылгалып үнүп келген онзагай салымчаянныгы. Чогаалчының сонет жанрына кириген үлүү. «Чүгүрүк Сарала» деп романның бижиттинген төөгүзү. Баштайгы тыва роман дугайында чогаал сайгарыкчыларының үнелелдери. Романда чоннуң ол үеде чаа амыдырал дээш демиселин Саадактың ажилхерээн дамчыштыр көргүскени. Кол мадырның күзелдери, ооң улусчу революцияны, Россияның чону-биле найыралды хүлээп</p>
			<p>алганы, амыдыралга тура-сорукутуу. «Чүгүрүк Саралада» тыва чоннуң езу-чаңчылдарын чураны. Фашистиг халдакчылар-биле маадырлыг демисежип турар Кызыл шеригге белек чорудуп турган тыва араттарның бедик турасоруктуун көргүскени. Тыва чоннуң чылга малга ынаа. Чанчык биле Долааннаның аразында харылзаазы. Чогаалдың композиция болгаш сюжеди, дылының уран-чечени.</p>

<p><b>«Литература теориязы»</b></p>	<p>Роман. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзыралы. Жанрларның хөй янзылы.</p>	<p>1</p>	<p>Тыва литературада роман жанрының тывылганы. Өске жанрлардан ылгалы: сюжединиң делгеми, элээн каш салгалдың амыдыралын ханы төөгүлүг байдалдар-биле холбап чурааны, уран-чечен үе болгаш девискээр, болуушкуннарның делгеми, композициязының нарыны. Роман жанрының хевирлери: социал-психологтук, философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн-роман дээш оон-даа өске. Романның кезектериниң аайы-биле янзылары: роман-дилогия, роман-трилогия... Тыва литературада эң баштайгы роман, ук жанрның сайзыралы.</p>
<p><b>«Кижиниң - ниитилел - күрүне»</b></p>	<p>М.Б. Кенин-Лопсан роман-эссе «БуянБадыргы».</p>	<p>2</p>	<p>Тыва литературада бирги роман-эссе. Романның тургузуу. Тываның төөгүзүндө билдингир чурт баштаңчызының омур-хевирин барымдаалыг саавырларга даянып, уран-чечен көргүскени. БуянБадыргы ноянның амыдыралы: элээди чаш үези, эртем чедип алганы, өг-бүле байдалы. Кол маадырның иштики делегейин ажыткан аргалар: портрет, монолог, сөөлгү шүлүктери. Роман-эссе дугайында сайгарылгалыг чүүлдер.</p>
<p><b>«Кижиниң - бойдус - депшилге»</b></p>	<p>Ю.Ш. Кюнзегештин амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөрниң дөези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин».</p>	<p>1</p>	<p>Ю.Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы ажил-чорудулгазында чугула онзагай арыннар. Авторнуң шүлүктөринде кижиниң чер-чуртунга эргеленген сеткилин илереткени, бижиир аяны, уран-чечен дылының байы. «Саргатчай» деп шүлүкте ынакшыл темазын ажытканы, антитеза аргазының ажыглалы, эге болгаш төнчү аяннажылгалар. «Шүлүктөрниң дөези» деп чогаалында авторнуң үш одуруг шүлүктөрүн ожук дажындан дөзелээнин чурааны. «Тожу кижини хоорайда» деп шүлүктүн тургузуунун онзагайы. Шүлүкте ожук</p>
			<p>даштарын идеялиг утказынга дүүштүр бөлүктөп бижээни. Лириктиг маадыр - тожу кижиниң аажы-чаңы. «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин» деп чогаалдарына долу литературлук сайгарылгаларны чорудары-биле</p>

			бөлүктөп ажылдаары.
<b>«Литература теориясы»</b>	Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш амгы үеде байдалы.	1	Чечен чогаал сайгарыкчыларының шинчилелдиг ажылдарының дугайында кыска допчулал. Тыва литератураның төөгүзүндө сайгарылгалыг чүүлдерниң эң баштай көстүп келгени. Тыва литератураның баштайгы шинчилекчилери: А.К. Калзан, М.А. Хадаханэ, Д.С. Куулар болгаш өскелерниң-даа сайгарылгалыг ажылдары. Амгы тыва литературада чогаал шинчилекчилери, оларның кол-кол ажылдары.
<b>«Делегей олгаш даштыкы литература тыва дылда»</b>	Э. Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай».	1	Э.Хемингуэй «Ашак биле далай». Тоожунуң проблематиказы. Кижини болгаш оон чурттап эрткен оруунуң дугайында чогаалчының бодалы. Балыкчы Сантьягонун омур-хевирини. Чогаалчының бижиир аянының онзагайы. Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың тема болгаш идеязын илередир. Э. Хемингуэйниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренир. Очулга ажылынга дүүштүр А. Делгер-оолдун очулгазын орус дылда хевирини-биле деңнеп сайгарар.
<b>«Орус литература тыва дылда»</b>	Т.Г. Шевченко «Дүш», «Чагыг».	1	Тыва литературада Т.Г. Шевченкоң чогаалдарының көстүп келгени. Шүлүктөр: «Дүш», «Чагыг» деп шүлүктөрниң очулгаларының дээштиин тодарадыр. Лириктиг шүлүктөрниң тема болгаш идеязында, омур-хевирлеринде, тургузуунда, уран-чеченинде онзагайларын илередир.
	С.П. Щипачев «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».	1	Тыва литературада С.П. Щипачевтуң чогаалдарының көстүп келгени. Шүлүктөр: Шүлүктөр «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...» Лириктиг шүлүктөрниң тема болгаш идеязында, омур-хевирлеринде, тургузуунда, уран-чеченинде

			онзагайларын илередир.
<b>«Россия чоннарынын литературазы тыва дылда»</b>	Тыва чогаалдың сайзыраарынга орус дылдыг чогаалчыларнын салдары.	1	Чогаалчылар С.П. Щипачёвтуң, В.М. Кожевниковтуң С.П. Гудзенконун, А.А. Прокофьевтиң Тывага кээп чорааны. Тыва болгаш орус литературлуг харылзаалар.
	Дагестан литература. Р.Г. Гамзатов «Төрээн дыл».	1	Дагестан литератураның төөгүзү болгаш хөгжүлдеси-биле кыска таныжылга. Р.Г. Гамзатовтуң чогаадыкчы ажылы. «Төрээн дыл» («Мээң Дагестаным» деп номдан) деп шүлүктө кол идея. Шүлүктүң долу литературлуг сайгарылгазы.
	Алтай поэзия. В.О. Адаров. (Аржан Адаров) «Көшкүн чон».	1	Алтай поэзия дугайында таныжылга. Алтай-тыва литературлуг харылзаалар. А.О. Адаровтуң алтай литератураның сайзыраарынга кириген үлүү. «Көшкүн чон» деп шүлүктүң идея-тематиказы, тургузуу, уран-чечен дылының онзагайы.
	Шор литература. Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек) «Ырлап тур мен».	1	Шор болгаш тыва литератураның аразында харылзаалар. Н.Е. Бельчегешевтиң (Койа Бельчек) шүлүк чогаалынга кириген үлүгхуузуу. «Ырлап тур мен» деп шүлүктүң литературлуг сайгарылгазы.
	Хакас литература. М.Н. Чебодаев «Крепин».	1	Хакас литература дугайында таныжылга. Хакас-тыва литературлуг харылзаалар. М.Н. Чебодаевтиң хакас литератураның сайзыраарынга кириген үлүг-хуузу. «Крепин» деп чечен чугааның темазы, сюжет, композициязы, омур-хевирлери.
Катаптаашкын	11	Өөренип эрткен чогаалдарынга катаптаашкын.	

**10 класс (68 шак)**

	<b>Кичээлдин темазы</b>	<b>Шагы</b>	<b>Өөренир хүнү</b>
--	-------------------------	-------------	---------------------

		<b>Шупту</b>	<b>Хыналд а ажил</b>	<b>Практи ктиг кичээл</b>	<b>План аайы-биле</b>	<b>Факт.</b>
	Тыва литература ХХ вектин эгезинде. Тыва литератураның үндезилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдары.	1			<b>06.09</b>	
	С.К. Токаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.	1			07.09	
	С.К. Тока «Араттың сөзү».	1			13.09	
	С.К. Тока «Араттың сөзү».	1			14.09	
	С.К. Тока «Араттың сөзү».	1			20.09	

	С.К. Тока «Араттың сөзү».	1			21.09	
	С.А. Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажилчорудулгазы.	1			27.09	
	С.С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу».	1			28.09	
	С.С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу».	1			04.10	
0	С.С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу».	1			05.10	
1	С.С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу».	1			11.10	
2	Чогаадыг	1	1		12.10	

3	Шүлүктөр: «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш».	1			18.10	
4	Шүлүглел «Алдын- кыс».	1			19.10	
5	Шүлүглел «Алдын- кыс».	1			25.10	
6	Шүлүглел «Алдын- кыс».	1			26.10	
7	Литературлуг угланышышкыннар: тыва литературада социалистиг реализм, реализм.	1			08.11	
8	С.Б. Пюрбүнүң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-	1			09.11	

	чорудулгазы.					
9	Шүлүктөр: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнгө», «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы».	1			15.11	
0	С.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында».	1			16.11	
1	С.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында».	1			22.11	
2	.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында».	1			23.11	

3	Чогаадыг	1	1		29.11	
4	О.К. Саган-оолдуң чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы.	1			30.11	
5	Роман «Дөспестер».	1			06.12	
6	Роман «Дөспестер».	1			07.12	
7	Роман «Дөспестер».	1			13.12	
8	Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы.	1			14.12	
	Роман «Арзылаң	1			20.12	

9	Күдерек».					
0	Роман «Арзылаң Күдерек».	1			21.12	
1	С.Ө. Тамбаның чогаадыкчы ажылчорудулгазы.	1			27.12	
2	С.Ө. Тамба «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».	1			<b>28.12</b>	
3	Тоожу «Амыргалаар».	1			10.01	
4	Тоожу «Амыргалаар».	1			11.01	
	К.Ч. Тоюннуң	1			17.01	

5	чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы.  Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».					
6	Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».	1			18.01	
7	Тыва чогаалчыларның  очулгазында А.С. Пушкин. А.Пушкин «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижиги».	1			24.01	
8	Роман «Евгений Онегин».	1			25.01	
9	Роман «Евгений Онегин».	1			31.01	

0	Тыва чогаалчыларның очулгазында М.Ю. Лермонтов. М.Ю. Лермонтов «Салгын хебези», «Булуттар», «Төрээн чурт».	1			01.02	
1	М.Б. Кенин- Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил- чорудулгазы. Сонеттер.	1			07.02	
2	Роман «Чүгүрүк Сарала».	1			08.02	
3	Роман «Чүгүрүк Сарала».	1			14.04	
4	Роман «Чүгүрүк Сарала».	1			15.02	

5	Роман. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүнде роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзыралы. Жанрларның хөй янзылыы.	1			21.02	
6	М.Б. Кенин-Лопсан роман- эссе «БуянБадыргы».	1			22.02	
7	М.Б. Кенин-Лопсан роман- эссе «БуянБадыргы».	1			28.02	
8	Ю.Ш. Кюнзегештин амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы.	1			29.02	
9	Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижии хоорайда»,	1			06.03	

	«Шүлүктөрнүн дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин».0					
0	Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш амгы үеде байдалы.	1			07.03	
1	Э. Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай».	1			13.03	
2	Т.Г. Шевченко «Дүш», «Чагыг».	1			14.03	
3	С.П. Щипачев «Улуг- Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».	1			20.03	

4	Тыва чогаалдың сайзыраарына орус дылдыг чогаалчыларның салдары	1			21.03	
5	Тыва чогаалдың сайзыраарына орус дылдыг чогаалчыларның салдары	1			27.03	
6	Алтай поэзия. В.О. Адаров. (Аржан Адаров) «Көшкүн чон».	1			28.03	
7	Шор литература. Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек) «Ырлап тур мен».	1			10.04	
8	Хакас литература. М.Н. Чебодаев «Крепин».	1			11.04	
9	С.Сурун-оолдун допчу-намдары болгаш	1			17.04	

	чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы					
0	С.С.Сурун - оол. Ынакшыл - дыр. Мария биле Хеймеректин найыралынга, ынакшылынга чамдык кижилернин хамаарылгазы (21- 24 эгелер)	1			18.04	
1	С.С.Сурун - оол. Ынакшыл - дыр. Тоожуда репрессия темазынын кодуртунгени (33,38,40,41 эгелер)	1			24.04	
2	С.С.Сурун - оол. Ынакшыл - дыр. Тоожуушкунну солун болдуруп турар чурумалдыг	1			25.04	

	аргалар					
3	К.Ч.Тоюн. Намдары болгаш чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы	1			02.05	
4	К.Ч.Тоюн «Когерим»	1			08.05	
5	К.Ч.Тоюн «Ынакшыл болгаш олум». Шулуглелде болуушкуннарнын уези, чери	1			15.05	
6	К.Ч.Тоюн «Ынакшыл болгаш олум». Ак- оолдун, Чечекмаанын омур- хевирлери, ынакшылы, тура- сору	1			16.05	
7	Катаптаашкын.	1			22.05	

8	Түннел кичээл.	1			23.05	
---	----------------	---	--	--	-------	--